

Қ.Р.ҚАРАТЫШҚАНОВА

СОПЫЛЫҚ БІЛІМНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ЖҮРЕК
КӨЗІНІҢ МӘНІ

В статье рассматривается позиция суфийской философии в осмыслении реальностей познания Бытия Творца и человеческого Я, фундаментальных проблем суфийской онтологии.

Makalede tasavvuf felsefesinin yönü ve onun insanın kendisini tanımasındaki rolü tasavvuf problemleri açısından değerlendirilir.

Сопылық тілінде заттар - «алғаш көрінген» түрлер немесе атаулар. Олар мұшахаданың объектілері болғандықтан, ақиқат деп аталады. Фараби бойынша, әрбір сезім органы өзіне қатысы бар затқа бағытталады. Көз көру, құлақ есту, мұрын иіс сезу қабілеттеріне ие. Фазали бұл қабілеттерді «ашық нұр» деп атаған. Ибн Араби болса, бұл қабілеттерді «сезімдік-материалдық күштер» деп атаған. Қаласын-қаламасын сопы табиғаттағы заттарды сезім арқылы қабылдайды. Мухасиб бұл заттар әлемін «жаратылыс пен кемел төртіп» ретінде қабылдаған. Ол бойынша, заттар дүниесі «танылғанда» көрінеді. «Танылғандар» білімін Мухасиб «ашық білім» деп сипаттап, сыртқы әлемге қабылдауларын жабық қоймайтынын көрсеткен.

Фазали де осындай пікірде болған. Ол бойынша, заттар әлеміне, «адамның өзіндегі белгілер» немесе «сыртқы әлемдегі белгілер» жатады. Алғашқысы мұшахадамен танылса, екіншісі ақыл дәлелдерімен білінеді. Және де ол бойынша, сыртқы әлем бүкіл заттарымен «ашық нұр» арқылы қабылданады. Ибн Арабиде бұл пікір мейлінше анық. Ол бойынша, бұл заттар «ақиқаттар» болып табылады және олар «таухид» дәлелдерімен көрініске ие болған заттар. Мұшахада сезілетін-материалдық заттармен тіке білімге апаратын жолды сипаттайды. Олай болса, сопылар сезінгендерін сыртқы әлеммен шектемеген. Сезілген заттардың мазмұны сол заттарды сезінген субъектінің түрлі жорамалдары мен қабылдауларына қарай көрініске ие болады. Сопы оларды «көрініс», «сөз», «мағына», «шікірлер» ұғымдарымен қабылдап жорамалдауда. Сопы бойынша, сезіну мен қабылдау арасында қандай айырмашылық болса, «сөз» бен «мағына» арасында сондай айырмашылық бар. Сопының сезінуді жорамалдауы оның қабылдауы болады. Қабылданған сезіну, ол бойынша, «мағыналандырылған зат». Бұл жерде бір мәселе туындауы мүмкін. Сопы «мағынаны» алғашқы көрініс деп жорамалдайды ма, әлде «мағына» дарытқан алғашқы сезінуді алып тастап, мағынаның өзін негізге ала ма делінгенде, Ибн Араби сезілген білім «білімге апарар жолдан» басқаны білдіре алмайды деген. Бұл жағдайда сопы заттардың мағыналарын негізге алып, білім феноменін айқындауға тырысса,

алған түсінігінің сезілетін объектіге ме, әлде атауға ма сәйкес келетініне сенімді бола ала ма дегенде, алдымен сопы әр нәрсеге жүрек көзімен қарауы керек делінеді. Ал дәм, иіс, қаттылық, жұмсақтық, дыбыс, т.с.с алғаш сезілетіндер сенсуалистік білімдерге жатады, олар ақиқат білімді бере алмайды.

Фазали абстракцияланудың «іштей көрумен» жасалатынын айтқан. Ибн Араби абстракцияланудың таным арқылы жасалатынын түсіндірген. Ол бойынша, таным рухани күштер саналатын ақыл мен ойлауды жүзеге асырады. Мухасибі мен Фазали көзқарастары бойынша, сезілген және соңынан мағыналандырылған абстракциялық сезімдік мәліметтерді «ой елегінен» өткізу керек. Сана барлық дерлік қорын заттай объектілерден жинастырады. Сыртқы танымдық мәлімет болмай, өзінде бар басташқы мәліметпен сана жұмыс істемейді. Эмпирикалық білімнен сананы тазартқанмен, редукцияланған сананың тәжірибесіз болуы мүмкін емес. Ойлау – іштей ойға бату деген сөз. Сопы төңірегінде бар, сезілген нәрселерді оймен қорытады. Айналасындағы заттар – «білінген» заттар. Олар сезілген және сезіліп жатқан объектілер. Негізінен, сопы сезім арқылы метафизикалық әлем мен оның білімдерімен байланыс құруды бастайды. Сезім мүшелеріндегі сезіну қабілеті - Тәңірдің дарытқан қабілеті. Көздің көру, құлақтың есту, мұрынның иіс сезу, т.с.с. дағдылар субъектіге Тәңір тарашынан тарту етілген. Фазалидің сөзімен айтсақ, бұл дағдылар «ашық нұр» деп аталады. Субъектінің сезініп, объектінің сезілетінін көрсететін бұл «ашық нұр» заттардан бөлек нәрсе емес. Фазали бойынша, «Тәңір - әрбір нәрсемен бір». Мухасибі бұл бірлікті «заттарға жүрекпен қарау» деп сипаттаған. Ибн Араби бойынша, «әрекет етушіні» көрумен білім алу аяқталмайды. Өйткені, мушахада тек білімге апаратын жол [1, 179]. Ибн Арабидің «білімге апаратын жолы», экзистенциалист М.Хайдеггердің сөзімен айтсақ, адамды болмысқа тәуелді ететін «болмыс бағына» қалай азат болады? [2, 316]. Ақыл мен ойдың белсенділігімен ғана азат бола алады. Ақыл, танитын нұрдың жәрдемімен өзін қайта табады. Ибн Арабидің сөзімен айтқанда, рационалистік сезімге айналады. Ақыл мен оның әрекет бітімі болған ойлау мукашафада танылған рухани күштерге айналады. Сопылық білімді мақсат еткен бұл ақыл жүрекпен бүтінделеді, Тәңірдің нұрымен жетіледі. Заттардың сыртқы формалары әр түрлі және қайшылықты болып келіп, абсолют білімге бағышталыады. Абсолют Бірді тану және Оның біліміне қол жеткізу үшін бөлшектенген білімге қайта оралудың қажеті жоқ. Өйткені, әрбір нәрседен басқа нәрсені көретін сопы «әр нәрсе арқылы Тәңірді көре бастайды». Сенсуалистік көзқарас бойынша, санадағы түсініктер түйсікпен қабылданған заттардан туындайды. Яғни, сыртқы дүниеде жоқ заттардың санамызда түсінігі болмайды. Шексіздік, абсолюттік секілді ұғымдардың физикалық әлемде теңін табу мүмкін емес. Рационалистік көзқарас бойынша, ақылдағы негізгі ұғымдар сыртқы әлемнен бастау алмайды. Олар ақылдың негізгі принциптері және ақылда өз-өзінен бар ұғымдар. Шексіздік, шеттілік,

т.с.с. ұғымдар ақылда өздігінен бар бастаулар. Ақыл оларды сырттан алмайды. Сопылық көзқарас бұдан өзгеше. Сыртқы әлемдегі теңі жоқ ұғымдардың қайнар көзі ақыл емес, басқа әлем. Бұл қайнар көз ақылдан өзге және жоғары. Сопы білімді ақылдан өзге әлемнен алады. Адам «мен» дегенде, бұл ұғымды «эго», «рух» және «тән» ұғымдарымен байланыстырады. Рух, мендік, зат ұғымдары арасында үлкен айырмашылықтар жоқ. Мендік – рухани жаухар. Ол ойлайды, сезеді және тәннен айырмасы бар. Сопылық бойынша, нәпсі адамның болмыс өлшемін бүтіндей сипаттайды. Өз тұтастығы ішінде табиғи ақиқатқа ие. Ақылды нәпсі деген нәрсе ақылмен де, тәнмен де бірдей. Рух - өлім мен өзгеріске тәуелді материя саналатын тәннен айырмасы бар қарапайым жаухар. Оның әр түрлі білімді қабылдау қабілеті бар, тіпті абстрактілі пікірлерді түсіндіруден де жырақта қала алмайды. Ол – ақылды, өсімдік және хайуани нәпсілердің барлығының басшысы. Сопылар мендікті таным күштерінің жинақталған орталығы деп санайды. Олардың көзқарасынша, бөлшектенген, бытыраңқы күштер бақылаусыз өздігінен шыққан нәрсе емес. Қазіргі психологиялық көзқарас бойынша, адам мендігінің ықпалдарын бір-бірінен тәуелсіз және жеке болады деген пікір дұрыс емес. Мендік – бөлінбейтін зат. Адамда жинақталған күйде болады. Мендік Тәңірді тану үшін барлық күштерін жұмылдырады. «Өзін таныған Раббысын танидыны» басшылыққа алсақ, мендікті тану Раббыдан емес, өзінен басталуы керек. О бастан мендіктің танылуы адамды жаратқан Тәңір тарапынан қамтамасыз етілген. Пенде, мухасаба, мужахада және мурақабасымен бұл білімге қол жеткізуге тырысады. Бұған ол жүректегі ақыл нұрымен жете алады. Тәжірибе арқылы танылған мендік таза мен және эго болатыны пайымдалады. Танылған бұл нәрсе эго ретінде көрінеді. Ол мистиктің рационалды жолмен емес, тікелей тәжірибе арқылы қол жеткізген тұлғалық мені емес, әлемнің таза эгосы немесе мен. Бұл мәселенің сопылыққа қатысы жоқ.

Кейбір сопылар мен мутасаууфтардың сопылық турасында пікірлерін келтірейік. Харис ибн Асад Мухасибидің сопылыққа қатысты тұжырымдары: «Адам құстар мен жануарларға билік жүргізу, астрономиялық білімдері арқылы табиғатқа үстемдік орнату сияқты позитивті білімдерді немесе жер қыртыстары мен өткен-кеткен мемлекет басшыларына қатысты тарих білімін құру жұмыстарын өз құзырына алған. Осылайша нәпсінің дүниеге қатысты талаптарын іске асырудан басқасын жасамауда. Алайда оның орындалуы керек нәрсе – діни істерді жүзеге асыруды қамтамасыз ету... Өз нәпсісі мен ахлақи халдерін біле тұра өзінен әлдеқайда ұзақтағы нәрселерді білуге ұмтылған мискинде өз табиғаты мен нәпсісі басым келіп тұрады. Егер ол айналасындағыны білу мен зергтеуге жұмсаған күшін нәпсісін тәрбиелеуге жұмсағанда, олай болмаған болар еді... Нәпсі тән тілектері мен ләззаттарын қанағаттандыруға бейім тұрады. Оны аш қалдыру арқылы мұны болдырмауға болады. Өйткені, тоқтық бақылау мен басқаруды күшейтеді, қозу мен тасынудың шығуына себешші болады. Аштық болса, мұң

және қобалжу туғызады. Мұң мен қобалжу адамды апшыққа қарсы ұмтылдырады. Соған байланысты, осы екі тәрбие жолы тәнді тұтқындықтан құтқарады».

Ғазали былай деген: «Бұрыннан білетініңдей, ахлақ тақырыбында қалыпты жолда болу – нәпсінің саулығы мен дұрыстығының өзі болмақ. Қалыпты жолдан таю – ауру мен тозып-бітудің өзі болмақ. Нәпсіні қалыпты ұстау – ұятсыздықтар мен ахлақтың бұзылуына қарсы әрекет пен көркем ахлақпен қарулануға тәуелді болады. Нәпсіні ахлақи тәрбиелеу мен тақуалық жолда болу кейбіреулерге ауыр келуде. Олардың нәпсілері ол адамдардың кемшіліктері мен күнәларын көрсетуде. Сол себептен, олардың пайымдауына, ахлақты өзгерту ойға кірмейтін нәрсе» [1, 159].

Жүнәйд Бағдадидің кейбір тұжырымдарын келтірсек: «Нәпсісін дұрыс жолға салғанның белгісі – нәпсі тілектерін орындамау, ләззат алудан бас тарту, көзі мен жүрегін нәпсі әшекейлеріне жұмып тастау, қайтатын әлемді ойлау, ахиретке азық дайындаумен айналысу» [1, 162].

Мухасибі: «Құрмет, бұл ең жоғары дүниеге және нұқсансыз жаратылған нәрсеге жүрекпен қарау, соның арқасында көздің кемшіліксіз жаратылысты көріп жүректің қайран қалуы, ақырында көзді не нәрсеге салсаң, оның саған басқа нәрсені көрсетуі. Бұдан былай әрбір көрген нәрсең жаратушысы бар екенін нұсқай бастайды: жаратылғандар жаратушыны тікелей мариғат арқылы тануды бастайды, тіпті адам мариғатын кеңейте алады да, осылайша материалдық әлемге нәтижесі мен ақыры тұрғысынан қарайсың... Құрмет шарты – көп ойлану. Танылғанды ойлау тек құрметті ұлғайтады. Құрметтің артуы білімді көбейтетін есікті іздестіреді. Көбейген білім жақын білімдерге жол бастайды... Сіз ақылды болу үшін бар күштіңізді салып тырысыңыз, өйткені Алла тағаланың достары ойланады, ой көзбен қарап, танылғанды таниды. Бұл үшін жатталған сөздің мағыналарына еңің, оның Алла тағаланың жақсы көрген не жақсы көрмеген нәрсесін көрсеткенін білу керек. Ашық ғылымның Алла тағаланың нені жақсы көргенін, нені жақсы көрмегеніне қатысты ішкі мағыналарын білуге жеткілікті бола алмайды. Пенде, ашық ғылымнан жасырын ғылымға өткенде, мариғат хәлің ішіне алған бұл ғылым, Алла тағаланың өзіне жүктеген міндеттерін орындауға, тыйымдардан ұзақта жүруді керек етеді» [1, 163].

Қазір бұл тақырыпта Ғазалидің сөздеріне орын берейік. «Жасырын білімнің илхам нұрының ағысы мен бағыты екенін білесіз. Бұл бағыттың үш түрі бар: Біріншісі, барлық ғылымдарға қол жеткізу; екіншісі, сенімді риязат пен қатал бақылау (Әзіреті Пайғамбар бұл пындыққа «Кім білгенін іске асырса, Алла тағала оған білмегенін мирас етеді» деп ишпарат еткен); үшіншісі, ойлау. Біліп танығанына қанағаттанбаған адам білгенін ой елегінен өткізсе, оған ғайыптың есігі ашылады. Ойланған адам ақылды және илхам иесі ретінде ғалым болып, оның жүрегіне ғайып әлемінің кейбір нәрселері білдіріледі... Сыртқы әлемдегі белгілерді көре алған адам – Алла тағала белгілерімен ақылын дамытқан адам. Алғашқысы – сыддықтардың дәрежесі,

екіншісі – терең білімге ие болған ғалымдар дәрежесі. Басқасы болмайды» [1, 44].

Ибн Арабидің көзқарастарын келтірейік: «Мушахада (көру, бақылау) машхудтың (көрінісі бар) білінуіне алып барады. Мушахада деп, таухид дәлелдері арқылы заттарды көруді айтады» [3, 165]. Мукашафаға қатысты нәрселер түсініктер болса, мушахадаға заттардың қатысы бар. Бұл жағдайда мушахада атауы бар болмыс үшін болса, мукашафа атаулардың мәні үшін болады. Біздіңше, мукашафа мушахададан да кемел. Мәселен, қозғалыстағы бір болмысты көргенінде, сол қозғалыстағы зат ізденіс арқылы оны «қозғалысқа келтіргенді» табуды қалайды. Мукашафа рухани таным болып табылады, яғни түсініктерді ұғыну деген сөз. Көрінгеніндей, «қозғалыстағының» таным ретінде «қозғалысқа келтірушісі» бар. Бұл жағдайда көрініп таныла алмаған нәрсе ізденіс жолымен танылады. «Білім мукашафасы сенде жоқ нәрсені айқындауда көрінеді. Бұл жағдайда мушахада білімге апаратын жол болып табылады. Ізденіс осы жолдың мақсаты болып саналады. Яғни білім рухта көрініс табады. Хақ Тағала саған қарап сөйлегенде, Өзінің естілуін қалайды. Есту мушахадасы деген осы. Өйткені, мушахада толығымен сезілетін күшке ие болса, ізденіс рухани күшке ие» [1, 165].

Сопылықтың тән мен рух тазалығын өзіне негіз еткені бірден көзге түседі. Фақр, зухд, уара, халвет, риязат, мужахада, хал, мақам, зікір, тәубе сияқты ахлақ терминдері рухты жетілдіруді мақсат еткен сопының басшылыққа алатын принциптері саналады. Тариқат та осы жолдардан ақиқатқа ұластыратын әдіс ретінде қарастырылады. Нәпсіні тәрбиелеу мен ахлақты көркемдестіру деген не сұрағына келсек, оған нәпсі тәрбиелеудің тәсілі жүрек пен рухты жаман сезімдер мен ойлардан тазартып, хал мен әрекеттерді ахлақ тұрғысынан көркейту анықтамасы беріледі. Сопы абсолют болмыс саналатын Тәңірмен іштей байланыс құруды көздейді. Бұл жерде бір-бірімен байланыс құрған екі болмыс бар. Алғашқысы, адам болса, екіншісі, Тәңір және олардың араларында онтологиялық іштей айырмашылық бар. Бұл мәселелердің көп ретте болмыс философиясына қатысы бар. Сопы абсолюттік болмысқа жету үшін Тәңірді ішнен сезеді және тыңдайды. Бұл сезім оның Тәңірді тануға тырысуын білдіреді. Нәпсісін тазарту арқылы Тәңірге жетуге тырысқан адам алдымен өзін таниды, сосын Тәңірмен құрған байланыстың эпистемологиялық байланысының негізін салады. Осылайша, бұл көзқарастар бізге сопылықтың үш өлшемін береді: біріншісі – ахлақ өлшемі. Екіншісі – болмыс философиясына қатысты өлшем. Үшіншісі – білім мәселесіне назар аудару.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *S.Filiz*. Islam Felsefesinde Mistik Bilginin Yeri. İnsan yayınlar, Istanbul-1995. 343 s.

Қаратышқанова Қ. Р. Сопылық білімнің қалыптасуындағы...

2. Введение в философию. В 2 ч. Ч.1 /Под общ.ред И.Т.Фролова.- М.: Политиздат, 1990.-367 с.
3. *NKeklik*. Ibn Arabi'nin Eserleri ve Kaynaklari icin Misdak olarak el-Futuhatu'l-Mekkiye. II-cilt. Bölüm A. Istanbul-1974. 165 s.

REZUME

KARATYSHKANOVA K. (Turkistan)
SIGNIFICANCE OF THE FORMATION OF SUFISM KNOWLEDGE

This article examines the comparative analysis of Being of God and I, problem's of sufistic concepts. Religious concepts, such as fakir, fikir, zikir, sabir, zuhud and etc. And including the love for God and reflections about it is logic summing up Koranic concept the other world.